ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор,
С. Ю. Лукашевич, кандидат юридичних наук, доцент

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК КОМПЛЕКС ДИНАМІЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ ПОРЯДКУ І ХАОСУ

Зроблено спробу моделювання політичного середовища як складної системи динамічних взаємодій між її різними структурними рівнями й усередині кожного з них. Виділено і проаналізовано три взаємодіючі між собою рівні впорядкованості структури соціально-політичного середовища. Здійснено диференціацію соціального середовища і конкретизацію міри інтенсивності прямих і зворотних зв'язків виділених рівнів.

Ключові слова: *самоорганізація, політичні статуси, політична поведінка, атрактори, соціальні біфуркації.*

Актуальність проблеми. Теорія самоорганізації складних динамічних систем базується на теоремах, пов'язаних з геометрією багатовимірних об'єктів. Ці теореми дозволяють класифікувати всілякі випадки катастроф і дивних атракторів за допомогою певного числа типових форм. У випадках, коли ідеї синергетики використовуються для вивчення конкретних фізичних, соціальних та інших процесів, під атракторами розуміються реальні структури у просторі та часі, на які виходять процеси самоорганізації.

Дослідники процесів політичного життя суспільства відзначають наявність у ньому необхідних і випадкових явищ, що постійно стикаються. Постійно виникають нестабільні, нестійкі процеси, які призводять до того, що задумане і сплановане розвивається абсолютно інакше, підкоряючись якимось своїм началам самоорганізації («Хотіли як краще, а вийшло як завжди»). Боротьба політичних партій, національні рухи нібито спеціально демонструють торжество синергетичного світу, в якому випадковість є не чимось по-

© Дзьобань О. П., Лукашевич С. Ю., 2011

бічним, другорядним, а навпаки, стійкою, характерною властивістю, умовою існування і розвитку суспільної системи [1].

Процеси самоорганізації у соціально-політичному середовищі підкоряються загальним закономірностям становлення: когерентності, зв'язності подій виникнення тих чи інших суспільних стереотипів і под. Отже, можна очікувати, що теорії атракторів і катастроф правомірно використовувати для опису функціонування соціально-політичних феноменів. Так, показовим тут є процес формування колективних переваг у думках виборців на виборах. На первинному етапі виборчої кампанії істотними можуть виявитися «малі флуктуації», незначні розбіжності в думках і настановах виборців. Далі відбувається конкуренція «колективних мод», тобто політичних стереотипів, патернів політичних цінностей. У результаті цього формуються так звані «формули вибору» [2].

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що категорії самоорганізації, механізми її динаміки застосовні й до соціально-організованої матерії, але з урахуванням ступеня її більшої складності і більшого числа рівнів упорядкованості, що визначають специфіку соціальної синергетики [3–7]. Вияви цієї специфіки є багатоманітними. Тому ***метою*** статті є спроба показати евристичний потенціал соціальної синергетики при аналізі соціально-політичних явищ, її продуктивність і глибину[1].

Відзначимо, що при розумінні структури політичної системи суспільства спиратимемося на ідеї класика політичної науки Д. Істона, який уключав у неї інституційну, нормативну, функціональну та субстанційну підсистеми [8].

Спочатку змоделюємо політичне середовище як складну систему динамічних взаємодій між її різними структурними рівнями і всередині кожного з них; взаємодій, самовідтворюючих відносну стійкість і конструктивну функціональність політичного середовища, і таких, що періодично підводять її до макробіфуркацій. Услід за Д. Істоном виділимо три (Д. Істон виділяв чотири) взаємодіючі між собою її структуровані впорядкованості.

Базовий рівень такої динамічної моделі – статусно-рольовий. Це означає, що всі індивіди суспільства структурно розділені на політичні статуси, які визначають виконання ними тих чи інших політичних ролей. Найбільш яскраво забарвлені політичні статуси – громадянин, виборець, партійний функціонер, депутат, державний чиновник, працівник правоохоронної служби.

Різноманітність політичних статусів означає, що базовий рівень сам по собі має складну динамічну структуру взаємодій між індивідами – носіями і однакових, і різних за впливом на політичне середовище статусів. Більшість населення мають лише два політичні статуси – громадянина та виборця і тому для розв'язання своїх життєвих проблем вимушені взаємодіяти з носіями

[1] Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

декількох статусів – державними чиновниками, депутатами, працівниками правоохоронних органів. Від ступеня задоволення запитів і потреб громадян останніми залежать сила флуктуації базового рівня і їх спрямованість на підтримку або зміну політичного середовища.

Незважаючи на те що політичний вплив носіїв різних статусів на функціонування і динаміку політичного середовища різний, всю масу населення слід віднести до цього базового рівня, оскільки складний механізм їх взаємодій на індивідуальному рівні, а також їх синергійна (у сенсі спільності) взаємодія і виконання різних політичних ролей вирішальним чином відтворюють певний тип політичного середовища.

Спрямованість же політичної поведінки, яка сприяє відтворенню саме даного політичного середовища, забезпечується другим – *інституційним рівнем* структурованості політичного середовища. Він включає складний, динамічно функціонуючий набір формальних і неформальних норм та правил політичної поведінки, а також організації і групи, що реалізують ці норми в різні способи формування нормативних видів статусно-рольових взаємодій. Норми і правила політичної поведінки, звичайно ж, тісно переплетені зі стійкішими нормами і правилами морально-етичної поведінки, які справляють істотний вплив на характер політичної поведінки громадян, особливо на носіїв декількох статусів. Ігнорування багатьма з них норм етики і моралі перетворює їх політичну поведінку на бізнес-торгівлю політичними та іншими рішеннями.

Механізм взаємодій базового і інституційного рівнів структури політичного середовища вирішальним чином забезпечує самоорганізацію її функціонування, обмежує політичну поведінку індивідів певними рамками. На лінійній стадії еволюції політичного середовища визначальна роль у роботі цього механізму належить інституційним структурам, що регулюють і контролюють функціонування статусно-рольових структур.

В останнє сторіччя посилилася історична тенденція переходу від авторитарної влади до переважно демократичної. Це виявляється у зростаючій диференціації і множенні політичних інститутів, організацій та партійних угруповань. Усе гостріше виявляється необхідність певного контролю над ними, вироблення нових формальних норм і правил, які обмежують анархічні тенденції, що спонтанно виникають на базовому і інституційному рівнях. Це веде до становлення і прискореної еволюції третього – *державно-нормативного рівня* структурованої впорядкованості політичного середовища, що має системний характер. Його основні політичні функції включають визначення загальної спрямованості розвитку політичної системи, яка більш-менш сприяє прогресивному розвитку суспільства, синхронізацію взаємодії політичних інститутів-норм і інститутів-організацій, визначення меж їх функціонування і зон відповідальності, забезпечення кореляції взаємодії базового і інституційного рівнів структурованої впорядкованості політичного середовища. Злагоджена робота державних органів стосовно виконання цих та

інших функцій справляє регулюючий і координуючий вплив на ефективність функціонування базового і інституційного рівнів політичного середовища, а тим самим не тільки на її відтворення, а й на еволюцію.

Зміст і характер взаємодії між трьома структурними рівнями політичного середовища проясниться ще більше, якщо виділити дві найактивніші сторони динаміки її відтворення – самоорганізацію людей і системну самоорганізацію [9, с. 79–81] політичних структур цього середовища.

Самоорганізація людей є процесом індивідуальних і кооперативних дій та взаємодій основної маси населення, що орієнтується на повільній стадії еволюції на усталені і загальноприйняті норми і правила політичної поведінки. На швидкій стадії, коли розпадаються структури інституційного рівня і відповідно відсутні стійкі «правила гри», індивідуальні і кооперативні взаємодії провідних гравців і різних угруповань базисного рівня приймають нестійкий, швидкоплинний, локальний та імовірнісний за результативністю характер. Цей характер вирішальним чином впливає на ступінь конфліктності соціуму, що перебуває в перехідному макробіфуркаційному стані.

Системна самоорганізація політичного середовища є утворенням і функціонуванням стійких політичних структур. Вони починають відтворюватися в діях акторів, що орієнтуються не на індивідуальні особливості учасників політичних взаємодій базового рівня, а на норми, які складаються, і правила інституційного рівня політичного середовища. Утворення цих структур можна представити як процес спонтанного вибору з безлічі кооперативних політичних взаємодій лише тих, які забезпечують синхронізацію функціонування політичних структур, що утворюються.

У цьому двосторонньому процесі взаємодії самоорганізації людей базового рівня і системної самоорганізації політичних структур посередницьку роль відіграє їх активний вплив на утворення і відтворення структур інституційного рівня та орієнтування учасників кожного рівня самоорганізації на динаміку норм і правил, диференційованих щодо людей базового рівня і акторів утворення політичних структур. Механізмами утворення і підтримки стійкості цих нормативних структур і політичної системи в цілому виступають соціалізація і легітимація [10–11].

Політична соціалізація, яка проводиться структурами державно-нормативного рівня, забезпечує підготовку і включення індивідів у відтворення структури політичного середовища, що раніше склалася. Необхідною умовою ефективності соціалізації є певний ступінь відповідності функціонування політичної системи інтересам і потребам активних прошарків населення.

Легітимація забезпечує підтримку населенням формальних норм, що знову вводяться, і правил політичної, соціальної та економічної поведінки громадян. Процес легітимації владних політичних і економічних рішень-норм проходить успішно, якщо ці нові норми відповідають домінуючим у культурі суспільства цінностям. Необхідність цієї відповідності випливає з того, що

культура в широкому сенсі (політична, соціальна, економічна, ідеологічна, художня та ін.) є своєрідним соціально-генетичним кодом суспільства, який вирішальним чином впливає на політичну, соціальну та економічну поведінку індивідів. Якщо, наприклад, у масовій свідомості домінує уявлення про ефективність тільки авторитарної влади, то введення демократичних принципів, зокрема принципу поділу влади, буде сприйнято в кращому разі лише як данина сучасній політичній моді. А спрямованість політики і засобів її реалізації, як і раніше, визначатиме лише виконавча влада.

Проте на відміну від біологічного генетичного коду соціальний код суспільства є гнучкішим і ефективно сприяє проходженню суспільства через малі і великі макробіфуркації (поняття «малі макробіфуркації» ми використовуватимемо вслід за В. Вагуріним, яким розуміє під ними біфуркації, що зачіпають не всю суспільну систему, а тільки її окремі елементи [12]). І в цьому – одна з фундаментальних основ прискорення еволюції соціальної матерії.

Проходження суспільства через малі біфуркації можна показати на прикладі чергування приходу до влади у США то демократичної, то республіканської партій. Приходу, який хоч і не радикально, але, все ж таки змінює якість політичної системи в сенсі спрямованості її політичної діяльності. І в цьому полягає головний сенс поняття «малі макробіфуркації», елемент випадковості в яких зводиться до непередбачуваного в точності приходу до влади шляхом виборів тієї чи іншої політичної сили.

Найбільш поширеними і сильнодіючими засобами та механізмами функціонування третього, *державно-нормативного рівня* на лінійній стадії еволюції суспільства разом з соціалізацією і легітимацією є конституції, стаціонарні структури державної влади, виборча система, засоби масової інформації. Ці засоби і механізми є об'єктивними і розвиваються в будь-якій сучасній політичній системі, забезпечуючи її відтворення і еволюцію. Але їх функціонування, організаційно-спонтанне, забезпечують тільки дії людей – політичних акторів.

Хоча провідна роль у впорядкованості взаємодій розглянутих трьох структурних рівнів політичного середовища і належить третьому рівню, на його функціонування істотно впливають і зворотні зв'язки, що йдуть від базового і другого рівнів. Понад усе – ступінь позитивного або негативного сприйняття масою людей базового рівня функціональних дій і політико-соціальних рішень державно-нормативних структур. Характер цього сприйняття і характер зворотних зв'язків визначаються головним чином мірою відповідності цих рішень потребам і сподіванням різних соціальних прошарків населення, а також – їх відповідності об'єктивній спрямованості еволюції суспільства. Для орієнтовного визначення цього заходу необхідно підключити до політичного середовища і соціальне.

Для того щоб диференціювати соціально-політичний вплив зворотних зв'язків, які йдуть від базового до державно-нормативного рівня, доведеться

спуститися з абстрактних висот розглянутої моделі трирівневої політичної структури суспільства на конкретніший рівень соціальної структуризації вже самого базового рівня і взаємодії зворотних зв'язків його власних структур з прямими зв'язками владних структур.

На повільній стадії еволюції не тільки сила, а й спрямованість зворотних зв'язків, що йдуть від різних соціальних прошарків базового рівня, є різними за ступенем впливу на зміст і спрямованість функцій державно-нормативного рівня.

Найслабкіші флуктуації зворотних зв'язків йдуть від найбіднішого прошарку, що живе на зарплату і пенсії. Але об'єднання активних представників цього прошарку через різні неурядові організації в структури громадянського суспільства підсилює інтенсивність цих флуктуації. Відповідно зростає і ступінь урахування в рішеннях та інших функціях влади інтересів і потреб цього прошарку. В період виборчих кампаній зворотні зв'язки і флуктуації, що йдуть від цього прошарку, ще більш посилюються і справляють істотний вплив на прихід до влади партійних угруповань, які найбільшою мірою виражають інтереси цього прошарку.

Значно сильнішими за флуктуації є зворотні зв'язки, що йдуть від середнього, спроможного соціального прошарку, до якого входять дрібні і середні підприємці та висококваліфіковані працівники, які одержують доходи, що значно перевищують середній рівень. Цей прошарок разом з сім'ями в країнах Заходу становить приблизно половину загальної чисельності населення. Істотним тиском флуктуацій зворотних зв'язків на владні структури цей прошарок примушує владу в її рішеннях і діях створювати найбільш сприятливі умови для творчої праці висококваліфікованих працівників і ведення дрібного та середнього бізнесу.

Флуктуації зворотного зв'язку найбільшої сили впливу на владу йдуть від соціального прошарку, що втілює великий і особливо фінансовий капітал. Вони мають прихований від більшості населення характер. Цей прошарок впливає на владу шляхом безпосереднього проникнення капіталу в органи влади або проведення в них через вибори і призначення представників певних політичних і економічних інтересів. Інтереси цього прошарку якнайповнішою мірою враховуються у практичній політиці владних структур.

Всі рішення владних структур, ухвалені під тиском флуктуацій зворотного зв'язку, що йдуть від різних соціальних прошарків, реалізуються в основному через другий інституційний рівень політичної структури суспільства за допомогою механізмів соціалізації, легітимації та законотворчості. Механізмів, що надають на лінійній стадії еволюції взаємодії трьох структурних рівнів більш-менш урівноваженого характеру, який сприяє відтворенню політико-соціального середовища в цілому.

Проведені диференціація соціального середовища і конкретизація міри інтенсивності прямих і зворотних зв'язків базового та владного рівнів наближають розглянуту абстрактну модель політичного середовища до реальної дійсності взаємодії і взаємопереплетіння політичного та соціального сере-

довищ настільки, що можна теоретично об'єднати їх у соціально-політичне середовище. Практично ж вони є нерозривними. Цей підхід також дозволяє краще усвідомити динамізм соціально-політичної системи [13–14], механізм взаємодії прямих і зворотних зв'язків трирівневої політичної структури суспільства і характер впливу зворотних зв'язків базового та інституційного рівнів на спрямованість функцій структур державно-нормативного рівня.

Всі проаналізовані зворотні зв'язки мають позитивний характер, якщо вони сприяють більш-менш гармонійній взаємодії структурних рівнів соціально-політичного середовища і відповідно його відтворенню та розвитку. У результаті зазначених двох процесів розхитування інституційно-структурного рівня повністю руйнується і механізм взаємодії структур базового статусно-рольового та державно-нормативного рівнів.

Базові елементи системи – люди – починають керуватися тільки власними інтересами і взаємодіють з іншими людьми тільки заради задоволення цих інтересів. Така хаотична, невизначена, непередбачувана поведінка всіх веде до припинення самовідтворювання соціально-політичної системи в цілому. Хвиля нестійкості перекриває всі колишні управляючі її параметри і вже не може повернутися в колишній стан. Процес стає незворотним і підводить систему впритул до точки макробіфуркації.

Такий стан людей понад усе відповідає трьом характерним для нашої історії сценаріям проходження зони біфуркацій: або повному революційному вибуху соціально-політичної системи (Росія, 1917 р.), або байдужості мас у разі мирно-радикальної зміни влади і повного руйнування колишньої соціально-політичної системи (СРСР, серпень 1991 р.), або якісній зміні лише деяких соціальних сфер без принципової ломки характеру ладу і соціальної спрямованості еволюції (перехід від «помаранчевого» періоду до «біло-синього» в сучасній Україні).

Вихід зі стану соціально-політичного хаосу здійснюється, як правило, за допомогою наростання амплітуд хаотичних флуктуації і перетворення однієї з них в атрактор. При цьому особливість соціально-політичних флуктуації полягає в тому, що вони виявляються в спільних діях груп людей, організацій і партій, які координують поведінку людей, прагнучи направити її на вихід з хаосу. Більшість таких кооперативних флуктуацій не відповідають об'єктивним тенденціям подальшої еволюції соціально-політичної системи і тому лише підсилюють її хаотичний стан. Але одна з них – не завжди суто випадково – набуває властивостей атрактора. Таким атрактором у жовтні 1917 р. стала партія більшовиків. Особливість її перетворення на атрактор полягає в тому, що тоді діяла не тільки випадковість, породжена політичною смутою, двовладдям, слабкістю і рихлістю буржуазних і соціалістичних партій, фігурою і радикалізмом В. Леніна, а й необхідність, викликана високим ступенем організованості і дисципліни більшовицької партії, відповідністю головного гасла цієї партії сподіванням робітників і селян.

Як ***висновок*** зазначимо, що таке розуміння соціально-політичного процесу в рамках синергетичного підходу підкреслює його новизну і евристичність та дозволяє по-новому поглянути на найважливіші події політичної історії.

ЛИТЕРАТУРА

1. Венгеров А. Синергетика и политика / А. Венгеров // Общественные науки и современность. — 1993. — № 4. — С. 55—69.
2. Шавшукова Н. Детерминанты политического выбора / Н. Шавшукова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://flogiston.ru/shavsh2.
3. Омельченко Н. О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем : монографія / Н. О. Омельченко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — 200 с.
4. Делокаров К. Х. Рационализм и социосинергетика / К. Х. Делокаров // Общественные науки и современность. — 1997. — № 1. — С.117—124.
5. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // Общественные науки и современность. — 1999. — № 6. — С. 117—127.
6. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика в теории социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. — СПб. : Лань, 1999. — 480 с.
7. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 91—98.
8. Истон Д. Категории системного анализа / Д. Истон // Антология мировой политическом мысли: в 5 т. – Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. — М., 1997. — С. 629—643.
9. Егоров В. С. Постнеклассическая наука и современное миропонимание / В. С. Егоров // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М., 2003. — С.79—81.
10. Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів / О. П. Дзьобань // Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості : матер. наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11–12 жовт. 2004 р.). — Х. : НЮАУ, 2004. — С. 11—15.
11. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту Повітр. сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХВУ, 2003 — Вип. 3 (18). — С. 69—78.
12. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества / В. А. Вагурин ; послесл. М. П. Семесенко, Н. Н. Скорохода. – Изд. 2-е. – М. : КомКнига, 2006. – 214 с.
13. Дзьобань О. П. До питання про тенденції соціокультурної трансформаційної динаміки / О. П. Дзьобань // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ООО «Апекс+», 2005. — Вип. 1 (22). — 2005. — С. 85—91.
14. Дзьобань О. П. Сучасна соціокультурна трансформаційна динаміка: основні тенденції й деякі методологічні аспекти дослідження / О. П. Дзьобань // «С. Рахманінов: на зламі століть» : зб. матер. Міжнар. симпозіуму. — Х. : СПДФО Носань В. А., 2007. — С. 200—207.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СРЕДА КАК КОМПЛЕКС ДИНАМИЧЕСКИХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ ПОРЯДКА И ХАОСА

Дзебань А. П., Лукашевич С. Ю.

Предпринята попытка моделирования политической среды как сложной системы динамических взаимодействий между ее разными структурными уровнями и внутри каждого из них. Выделены и проанализированы три взаимодействующих между собой уровня упорядоченности структуры социально-политической среды. Осуществлены дифференциация социальной среды и конкретизация меры интенсивности прямых и обратных связей выделенных уровней.

Ключевые слова: *самоорганизация, политические статусы, политическое поведение, аттрактори, социальные бифуркации.*

SOCIO-POLITICAL ENVIRONMENT AS A COMPLEX OF DYNAMIC CO-OPERATIONS OF ORDER AND CHAOS

Dzeban O. P., Lukashevitsh S. Y.

The attempt of design of political environment is undertaken as difficult system of dynamic co-operations between different its structural levels and into each of them. It is selected and analyzed three interactive between itself levels of efficiency of structure of socio-political environment. Differentiation of social environment and specification of measure of intensity of direct and reverse connections of the selected levels is carried out.

Keywords: *self-organization, political statuses, political conduct, attractory, social bifurcations.*

УДК 3.085

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ МЕЖ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Здійснено соціально-філософський аналіз проблеми меж відповідальності. Досліджено особливості меж професійної, правової та морально-етичної відповідальності.

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, професійна відповідальність,правова відповідальність, морально-етична відповідальність, межа відповідальності.*

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної та правової держави неможлива без відповідальності особистості в різних сферах життєдіяльності суспільства. Нині актуальною є проблема меж відповідальності соціальної сфер, професійної діяльності, правовій та морально-етичній сферах.

© Мануйлов Є. М., 2011